

MARCIN JURCZYK

Polski Uniwersytet na Obczyźnie w Londynie, Instytut Nauk Społecznych

RELACJE MIĘDZY AGRESYWNOCIĄ A POCZUCIEM NAPIĘCIA, KONTROLĄ SPOŁECZNĄ I KONTAKTAMI W ŚRODOWISKU PRZESTĘPCZYM WŚRÓD UCZNIÓW SZKÓŁ PONADGIMNAZJALNYCH

Streszczenie: Celem badań przedstawionych w tym artykule była analiza istniejących związków między agresją fizyczną, agresją werbalną, gniewem i wrogością a ogólnym poziomem napięcia (i jego rodzajami), kontrolą społeczną oraz kontaktami w środowisku przestępczym wśród dziewcząt i chłopców ze szkół ponadgimnazjalnych. Łącznie przebadano 133 uczniów (66 dziewcząt oraz 67 chłopców w wieku od 16 do 18 r.ż.). Zastosowane narzędzia badawcze to: Kwestionariusz Agresji Bussa–Perry’ego w wersji Amity (opracowany przez E. Aranowską, J. Rytel oraz A. Szymańską, 2015), badający cztery wymiary agresywności oraz Kwestionariuszem Poczucia Napięcia i Czynników Ograniczających autorstwa E. Czerwińskiej–Jakimiuk (2011). Posłużono się metodą sondażu diagnostycznego. Badania miały charakter ilościowy. Analiza korelacji

z wykorzystaniem współczynnika *rho*-Spearmana między badanymi wymiarami agresywności a ogólnym poczuciem napięcia (i jego rodzajami), kontrolą społeczną i kontaktami w środowisku przestępczym ujawniła istotne związki między zmiennymi zarówno wśród dziewcząt, jak i chłopców. W populacji dziewcząt żadna z analizowanych skal napięcia oraz kontakty w środowisku przestępczym nie wykazały istotnego związku z agresją werbalną. W populacji chłopców większość z rozpatrywanych skal napięcia, kontroli społecznej oraz kontakty w środowisku przestępczym istotnie korelują z badanymi wymiarami agresywności.

Słowa kluczowe: agresywność, agresja, gniew, wrogość, ogólna teoria napięcia Roberta Agnewa, kontrola społeczna, adolescencja.

WPROWADZENIE

Wiek szkolny, a więc okres dorastania jest ważnym etapem w życiu każdego człowieka, gdyż stanowi moment przejściowy między dzieciństwem a dorosłością (Borecka-Biernat, 2014). Okres ten dzieli się na dwie fazy: wczesną adolescencję (dorastanie) i późną adolescencję (młodzieńczość). Pierwsza faza to okres ciągłych zmian fizycznych organizmu, jak również sfery psychicznej. Drugą zaś charakteryzuje okres nor-

owania się przemian, podejmowanie ról społecznych oraz tworzenia się niezależności psychicznej (Harwas-Napierała, Trempała, 2003) oraz podejmowania zachowań ryzykownych (Katra, 2016).

Zgodnie z systematycznym opisem psychologicznym Stanleya Halla w okresie dorastania zwanego jako okres burzy i naporu, obserwuje się szczególne natężenie konfliktów i niestałość zachowań. W zachowaniu młodego człowieka obserwuje się zmiany nastroju; ambiwalencję emocjonalną; zmaganie się z problemami zależności *vs* niezależności od ludzi; buntowniczość oraz nierzadko wręcz narcystyczną koncentrację na własnym Ja (Januszewska, 2009, s. 325–236; Ostafińska-Molik, 2014; Vasta, Haith, Miller, 2004). Podobnie Danuta Borecka-Biernat (2014, 2016) zwraca uwagę, że okres dorastania to stadium licznych zmian rozwojowych, które rozpoczynają się zmianami w wyglądzie zewnętrznym, a są związane z dojrzewaniem biologicznym występującym u młodego człowieka w wieku 13–15 lat. W tym okresie dokonują się przekształcenia w strukturze procesów psychicznych i osobowości dorastającej jednostki. Rozpoczyna się też stopniowe „wrastanie” młodzieży w społeczeństwo dorosłych oraz zachodzą zmiany w relacjach społecznych z dorosłymi i rówieśnikami.

Podobnego zdania jest również Katarzyna Zaremba (2015, s. 8, za: Rybak, 2001, s. 45) pisząc, że okres adolescencji cechuje się m.in. wzmożoną aktywnością społeczną młodzieży, szczególnie w obrębie grupy rówieśniczej. W tym czasie następuje naturalne osłabienie więzi pomiędzy dziećmi i rodzicami, a związane jest to przede wszystkim z konfliktem pokoleń, chwiejnością emocjonalną, krytycznym nastawieniem wobec otoczenia zewnętrznego. Naturalną konsekwencją jest obniżenie autorytetu rodzicielskiego, a także pojawiające się coraz częściej konflikty i nieporozumienia między rodzicami a dziećmi. Jest to również, jak trafnie podkreśla Joanna Kucharewicz (2015, s. 247), „faza rozwojowa wypełniona próbami, błędami i eksperymentowaniem z sobą samym, polegającym na podejmowaniu nowych ról i zadań, a bywa, że i na eksperymentowaniu z łamaniem norm społecznych, aż do prawnych włącznie (przestępczość, kontakty ze środkami uzależniającymi, kontakty z dewiacyjnymi grupami podkulturowymi itd.)”.

Słowo „agresja” pochodzi od czasownika (łac. *aggredior*) i oznacza: zaczepić, napadać, zbliżyć się do czegoś, nacierać na to, stawić czoła wyzwaniom, wszelkie działania charakteryzujące się atakowaniem (Farnicka, Liberska, Niewiedział, 2016, s. 14). Odwołując się do zjawiska agresji, warto zwrócić się w kierunku jej definicji proponowanej przez Agnieszkę Wilczyńską-Kwiątek oraz Kamilę Bargiel-Matusiewicz (2009, s. 25; Surzykiewicz, 2000; Aronson, Wilson, Akert, 1997; Pilch, Lepalczyk, 2003) zwracających uwagę, że agresją jest każde zamierzone działanie, które ma na celu lub powoduje wyrządzenie komuś lub czemuś krzywdy, szkody, straty, bólu. Psychologowie nazywają agresją działanie ukierunkowane na spowodowanie fizycznej lub psychicznej szkody. Z kolei Anetta Jaworska (2012, s. 14, za: Wysocka, 2008) pisze, że agresja bywa traktowana zarówno jako zjawisko pozytywne (konstruktywne, konieczne i naturalne), służące ochronie i przetrwaniu, jak i jako zjawisko negatywne (destruktywne, dewiacyjne) przejawiające się okrucieństwem (będące skrajną formą agresji) i przemocą (Aronson, 2009; Bartkowicz, 2013; Clarke, 2005; Franken, 2005; Hamer, 2005; Kenrick, Neuberg, Cialdini, 2002; Krahé, 2006). Jolanta M. Wolińska (2010, s. 11, za: A. Frączek, 1975) trafnie podkreśla, że „nie należy mylić pojęcia agresji z agresywnością, gdyż ta pierwsza to proces, czynności jednostki, natomiast druga to cecha osobowości nabyta i utrwalona w procesie

jej rozwoju na podstawie uczenia społecznego, polegająca na częstych, nieadekwatnych do bodźca, reakcjach agresywnych o znacznym nasileniu wobec szerokiego zakresu obiektów społecznych”.

Arnold H. Buss oraz Mark Perry (1992) w swojej koncepcji definiują agresję jako jednostkowy czyn oraz jako stałą właściwość przejawiającą się w skłonności do zachowań agresywnych. Agresja rozumiana jako czyn ujmowana jest w kategoriach reakcji dostarczającej innemu organizmowi szkodliwych bodźców. Natomiast agresję rozumianą jako indywidualną dyspozycję do agresywnego zachowania się Buss utożsamia z agresywnością i opisuje jako trwałą właściwość jednostki determinującą częste manifestowanie agresji w zachowaniu. Według koncepcji Bussa i Perry'ego o tym, czy jednostka będzie przejawiała agresywne skłonności, decydują wcześniejsze doświadczenia osoby (jak frustracja, negatywne bodźce czy trudne sytuacje związane z doświadczaniem przemocy lub krzywdy), wzmocnienia reakcji agresywnych (związane ze spadkiem napięcia po ujawnieniu agresji, eliminacją źródła frustracji czy zaspokojeniem własnych potrzeb), obserwowane zachowań agresywnych u innych (i uczenie się przez naśladownictwo) oraz wzmocnienia społeczne związane z aprobatą grupy, która dostarcza wzorów agresywnych reakcji. Buss i Perry przypisywali także dużą rolę w ujawnianiu zachowań agresywnych wrodzonym dyspozycjom biologicznym jednostki, zwłaszcza określonym cechom temperamentu. Koncepcja agresji Bussa proponuje rozgraniczenie zewnętrznej reakcji agresji (przejawianej czynnie w stosunku do konkretnych osób) od reakcji wyrażającej się w formie wypowiedzi słownych i polegającej na przyjęciu zgeneralizowanej, negatywnej i podejrzliwej postawy w stosunku do otoczenia, którą określa jako wrogość. Ponadto autor ten traktuje reakcje emocjonalne (gniew) jako zmienne wpływające na przebieg zachowania agresywnego. Buss wymienia więc trzy terminy odnoszące się do trzech aspektów agresywnego zachowania – reakcję zewnętrzną (agresję), postawę (wrogość) i reakcję emocjonalną (gniew) (Jędrzysek-Geisler, Jurczyk, 2017, s. 70, za: Gierowski, Grygoruk, 2012, s. 50–51; Buss, Perry, 1992).

Poszukując przyczyn zachowań agresywnych młodzieży najczęściej wskazuje się na czynniki zewnętrzne i sytuacyjne (Libiszowska-Żółtkowska, 2008; Rejzner, 2008). W literaturze pedagogicznej i psychologicznej w ujęciu mikrospołecznym wymienia się zasadniczo trzy rodzaje środowisk wychowawczych mających wpływ na rozwój psychiczny dziecka. Są to środowisko rodzinne, szkolne oraz rówieśnicze (Jurczyk, 2013, 2017; Janicka, Liberska, 2017). Tu znaczącego wymiaru nabiera proces socjalizacji w odniesieniu do którego, jak podkreśla Adam Frączek (1993, s. 48) „agresję i wrogie zachowanie w relacjach interpersonalnych można traktować jako „błąd” socjalizacji, prowadzący do ukształtowania się społecznie i normatywnie niepożądanego adaptacyjnego zachowania”. Jak trafnie wskazuje Hanna Liberska i Mirosława Matuszewska (2007, s. 187), liczne doniesienia mass mediów o różnych przejawach agresji dzieci i młodzieży budzą niepokój dorosłych i skłaniają do postawienia pytania o ich przyczynę. Środowiskiem, w którym najczęściej zauważa się przejawy agresji dzieci i młodzieży, jest szkoła. Podobne stanowisko przedstawia Danuta Lalak (2008, s. 127), pisząc, że głównymi przejawami zachowań patologicznych w szkole są agresja i przemoc. Mając na uwadze cel szkoły, Barbara Smolińska-Theiss (2012, s. 11, za: Key, 2005, s. 147) podkreśla, że celem szkoły – podobnie jak rodziny i społeczeństwa – powinno być rozwijanie życia do coraz wyższych, doskonałych form przez wspomaganie siły i potęgowanie szczęścia, przez nieustanne zwalczanie tych wpływów, które życie ubożają. Zdaniem Ma-

rzanny Farnickiej i Iwony Grzegorzewskiej (2016, s. 148) „zachowania agresywne w dzieciństwie stanowią czynnik ryzyka eksternalizacji symptomów, agresję zaś uważa się za względnie stałą cechę jednostki, która w połączeniu z cechami osobowości (np. temperamentem, przywiązaniem) może prowadzić do psychopatologii”. Ponadto Andrzej Augustynek (2001) wskazuje, że agresję mogą wyzwalać m.in. różne sytuacje powodujące kumulację silnych stresów w środowisku rodzinnym, szkolnym, rówieśniczym.

Mając na uwadze, że agresywne zachowania uczniów odznaczają się w ostatnich latach zmianą w zakresie swojej formy, nasilenia i intensywności oraz większą brutalizacją agresji fizycznej i werbalnej, a także psychicznej (Ostrowska, 2008a, s. 27), warto zwrócić się ku dynamice patologizującego wpływu środowiska szkolnego na ucznia. Wpływ ten występuje w następujących aspektach: 1) wymagania stawiane przez szkołę (skutkujące nasileniem trudności dydaktycznych były wysuwane na pierwsze miejsce wśród problemów o znaczącej sile zakłócającej stan równowagi psychicznej uczniów), 2) negatywne kontakty interpersonalne z nauczycielami (emocjonalne odrzucenie ucznia, poczucie niesprawiedliwości i psychicznego okrucieństwa ze strony nauczyciela), 3) lęk przed szkołą obejmujący lęk przed niepowodzeniem szkolnym, przed ekspozycją społeczną, lęk przed nauczycielem w wyniku antycypowanego, trudnego do zniesienia zachowania się nauczyciela, lęk przed rywalizacją uczniowską, 4) nieprzydatność wiedzy szkolnej, która wiąże się z ogólnie niechętnym stosunkiem do nauczyciela, 5) zagrożenia psychologiczne uczniów w szkole mogą bezpośrednio lub pośrednio wpłynąć na powstanie lub rozwój zaburzeń zachowania (Jurczyk, 2013, s. 93, za: Obuchowska, 1983). W sytuacji utrzymywania się przez dłuższy okres trudności, czy ich narastania, zwiększa się u młodego człowieka napięcie emocjonalne o charakterze agresywnym, pojawia się intencja wyrządzenia krzywdy i szkody w fizycznym, psychicznym i somatycznym dobrostanie innych osób oraz obniża się poziom organizacji czynności do stopniowej rezygnacji z własnych dążeń, z wyrażania swoich pragnień i ich zaspakajania (Borecka-Biernat, 2012, za: Pisula, Baum, 1992, s. 11–14; Filip, 2010; Frączek, 2003; Honess i in., 1997; Jaworski, 2000). Czyny agresywne rozładowujące napięcie psychiczne mogą być odczuwane jako przyjemny stan, a to sprzyja utrwalaniu się wybuchów agresji. Pogląd ten jest kwestionowany przez innych autorów (Smolec, 2009, s. 81; Obuchowska, 1993).

Podobne stanowisko przedstawiają Anna Borkowska, Joanna Szymańska i Marta Witkowska (2012, za: Ostrowska, Surzykiewicz, 2005; Ostrowska, 2007, 2008b) wskazując, że jednym z najczęściej dyskutowanych problemów, w tym również w mediach, są zachowania agresywne dzieci i młodzieży – od wulgarnego słownictwa poczynając, poprzez obmawianie kolegów, wyszydzanie, izolowanie, zastraszanie, aż do zachowań przestępczych, jak gwałty, znęcanie się fizyczne czy zabójstwa.

„Wbrew doniesieniom mediów agresja i przemoc w polskich szkołach nie wzrastają gwałtownie. Badania, prowadzone cyklicznie przez Uniwersytet Warszawski na zlecenie Ministerstwa Edukacji Narodowej oraz badania CBOS dla programu „Szkoła bez Przemocy” (Giza-Poleszczuk, Komendant-Brodowska, Baczek-Dombi, 2011, za: Borkowska, Szymańska, Witkowska, 2012, s. 2), nie wykazują znaczącego narastania tego zjawiska w ostatnich latach. W niektórych kategoriach zachowań agresywnych zanotowano nawet lekki spadek. Zmniejszyła się liczba przypadków przemocy fizycznej wśród uczniów, rzadziej też obiektem agresji uczniowskiej stają się nauczyciele. Zanotowano niewielki wzrost przemocy werbalnej, relacyjnej i wymuszeń o charakte-

rze niematerialnym” (Mazur, Małkowska-Szcutnik, 2011, za: Borkowska, Szymańska, Witkowska, 2012, s. 2).

„Wyniki międzynarodowych badań HBSC (Health Behaviour in School-aged Children) z 2010 r. potwierdziły spadek agresji fizycznej. W porównaniu z 2006 r. zmniejszył się odsetek uczniów uczestniczących w bójkach. Wzrósł natomiast o ok. 5 punktów odsetek uczniów z klas V i VI szkoły podstawowej doświadczających dręczenia ze strony rówieśników (ang. *bullying*) i odsetek przyznających się do dręczenia kolegów” (Mazur, Małkowska-Szcutnik, 2011, za: Borkowska, Szymańska, Witkowska, 2012, s. 2).

Motywy czynów przestępczych młodzieży są w znacznej części egoistyczne. Wielu nieletnich wykazuje antagonistyczno-destruktywne wzorce zachowania w stosunku do otoczenia społecznego, chcąc przezwyciężyć poczucie niepewności i małej wartości własnej, przekonać siebie i innych, że się nikogo nie boi; zachowują się więc zuchwale i arogancko.

Słuszna pod względem badania związków między czynnikami środowiskowymi a agresywnością młodzieży wydaje się ogólna teoria napięcia Roberta Agnewa (1992), najczęściej wykorzystywana do poszukiwania przyczyn zachowań przestępczych oraz zaburzeń w zachowaniu młodzieży. Teoria ta odnosi się do ujemnych związków z innymi, które to związki odnoszą się do różnych typów napięć. W konsekwencji Agnew określił trzy główne typy napięcia, których doznaje jednostka w relacji z innymi osobami. Do tychże typów napięć można zaliczyć:

Typ I – napięcie jako wynik niepowodzeń jednostki w osiągnięciu pozytywnie wartościowanych celów. W kategorii tej Agnew umieścił trzy podtypy napięć. Pierwszy – napięcie jako rozbieżność między aspiracjami a oczekiwaniami i aktualnymi osiągnięciami jednostki. Nacisk położony jest tutaj na czynniki typu: zdolności, inteligencja, ciekawa osobowość, atrakcyjność fizyczna, sprawność sportowa, popularność wśród rówieśników itp. Ponadto autor zwraca uwagę, że, po pierwsze, cele te mogą mieć charakter bezpośredni, natychmiastowy, po drugie – ważniejsze są dla jednostki osiągnięcia faktyczne, a nie te antycypowane. Agnew przyjmuje założenie, że również osobom z klasy średniej może brakować możliwości niezbędnych do osiągnięcia wymienionych celów za pomocą legalnych środków. Tym samym, jednostki takie mogą doświadczać napięcia wynikającego z rozbieżności między aspiracjami a aktualnymi, faktycznymi osiągnięciami, przy czym należy brać pod uwagę cele bezpośrednie (Agnew, 1992; Urban, 2000; Czerwińska-Jakimiuk, 2011). Drugi – napięcie jako rozbieżność między oczekiwaniami a aktualnymi osiągnięciami wskazuje, iż oczekiwania z przeszłego doświadczenia i porównywania się jednostki z osobami odniesienia („znaczącymi innymi”), u których jednostka dostrzega podobne do swoich cechy. Główny nacisk kładzie się tutaj na proces porównywania społecznego (Agnew, 1992). Trzeci – napięcie jako rozbieżność między zasadą sprawiedliwości a rzeczywistymi osiągnięciami dotyczy, jak zakłada Agnew, porównywania rzeczywistego wkładu i korzyści partnerów interakcji. Jeżeli między wkładem a zyskiem zachodzą odpowiednie proporcje i dotyczą wszystkich uczestników interakcji, to jednostka ma poczucie sprawiedliwości nawet przy niskich zyskach końcowych. W przeciwnym razie wyzwala się poczucie niesprawiedliwości i dystresu (Agnew, 1992; Czerwińska-Jakimiuk, 2011).

Typ II – napięcie jako wynik pozbawienia pozytywnie ocenianej stymulacji ujmuje zachowania nieakceptowane społecznie (głównie przestępczość) jako próbę zabezpieczenia się przed utratą wartościowej stymulacji lub uzyskania substytutu tej stymulacji, albo jako poszukiwanie zemsty na osobach odpowiedzialnych za utratę czy też

zneutralizowanie negatywnych afektów powstałych po stracie. Agnew odnosi się do stresujących zdarzeń życiowych (np. zmiana szkoły, powtarzanie klasy).

Typ III – napięcie jako wynik prezentacji negatywnych bodźców sugeruje, że młodzież popada w kłopoty pod wpływem negatywnych bodźców w sytuacji, gdy podejmują: a) unikanie lub ucieczkę od nich, b) przerywanie lub łagodzenie negatywnych bodźców, c) poszukiwania zemsty na źródle negatywnych bodźców, d) działania mające na celu radzenie sobie z negatywnym wpływem poprzez zażywanie narkotyków (Agnew, 1992). Koncentrując się na prezentacji niekorzystnych bodźców, które uniemożliwiają legalną ucieczkę od nich, Agnew skupia swoją uwagę na wykorzystaniu literatury psychologicznej odnoszącej się bezpośrednio do zagadnień agresji i stresu. Zdecydowana część badań psychologicznych sugeruje, że ich prezentacja może prowadzić do agresji nawet wówczas, gdy możliwe są legalne drogi ucieczki od stresogennych sytuacji (Agnew, 1992; Bylica, 2010; Czerwińska-Jakimiuk, 2011; Urban, 2000). Negatywne stany afektywne powodują podejmowanie przez jednostkę, szczególnie w okresie adolescencji, wielu działań kompensacyjnych, które likwidują stan napięcia. Działania te mogą obejmować nielegalne sposoby osiągania celów, agresję, atak lub ucieczkę od awersyjnych źródeł, używanie środków odurzających (Czerwińska-Jakimiuk, 2011).

PROBLEMY I HIPOTEZY BADAWCZE

Głównym celem przeprowadzonych badań empirycznych było poznanie związku między agresywnością przejawianą w formie agresji fizycznej, agresji werbalnej, gniewem i wrogością a ogólnym poczuciem napięcia (i jego rodzajami¹⁾), kontrolą społeczną²⁾ oraz kontaktami w środowisku przestępczym³⁾ wśród dziewcząt i chłopców z badanej grupy licealistów. Tym samym starano się ustalić czy wraz ze wzrostem tychże zmiennych wzrasta poziom badanych wymiarów agresywności.

Przeprowadzone badania zmierzały do uzyskania odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

¹⁾ Skale napięcia: negatywne zdarzenia życiowe, przeszkody życiowe, negatywne stosunki z dorosłymi (nauczycielami i rodzicami), konflikty (agresja) między rodzicami, problemy w najbliższym środowisku, brak powodzenia u płci przeciwnej oraz niepewność przyszłej roli zawodowej.

R. Agnew (1992, s. 74) przyjmuje, że ogólne napięcie (suma skal napięcia) to stan będący skutkiem istnienia negatywnych relacji z innymi bądź też obecności wpływów bądź związków, które jednostka uznaje za niekorzystne dla siebie, i których sobie nie życzy.

²⁾ Skale wchodzące w skład kontroli społecznej: przywiązanie rodziców do dzieci (percepcja miłości rodziców – podskala; przywiązanie dzieci do rodziców – podskala), przyzwolenie ze strony rodziców, przywiązanie do szkoły (wsparcie ze strony szkoły – podskala; satysfakcja z powodu uczęszczania do szkoły – podskala), przywiązanie do rówieśników, czas poświęcony na naukę w domu, regularne kończenie poszczególnych szczebli nauki szkolnej.

³⁾ Kontakty w środowisku przestępczym obejmują skalę „kontakty z osobami naruszającymi porządek prawny”. Skala ta dotyczy kontaktów z osobami wykazującymi zachowania świadczące o nieprzystosowaniu społecznym, demoralizacji, zaangażowaniu w przestępczość, alkoholizm i narkomanię.

- 1) Czy i jaka zachodzi zależność między agresywnością przejawianą w formie agresji fizycznej, agresji werbalnej, gniewem i wrogością a ogólnym poczuciem napięcia i różnymi jego rodzajami wśród dziewcząt i chłopców?
- 2) Czy i jaka zachodzi zależność między agresywnością przejawianą w formie agresji fizycznej, agresji werbalnej, gniewem i wrogością a kontrolą społeczną wśród chłopców i dziewcząt?
- 3) Czy i jaki zachodzi związek między agresywnością przejawianą w formie agresji fizycznej, agresji werbalnej, gniewem i wrogością a kontaktami w środowisku przestępczym wśród chłopców i dziewcząt?

Tak sformułowane pytania badawcze pozwoliły na postawienie następujących hipotez:

- H1. Istnieje istotna zależność między agresją fizyczną, agresją werbalną, gniewem i wrogością a ogólnym poczuciem napięcia (jego rodzajami) wśród dziewcząt i chłopców.
- H2. Istnieje istotna zależność między agresją fizyczną, agresją werbalną, gniewem i wrogością a kontrolą społeczną wśród dziewcząt i chłopców.
- H3. Istnieje istotny związek między agresją fizyczną, agresją werbalną, gniewem i wrogością a kontaktami z osobami naruszającymi normy prawne wśród dziewcząt i chłopców.

METODA

Osoby badane

W przeprowadzonym badaniu wzięli udział uczniowie szkół licealnych. Wiek respondentów w chwili badania mieścił się w przedziale 16–18 lat. Grupę tę stanowi 66 dziewcząt oraz 67 chłopców. Ogółem w przeprowadzonym badaniu wzięły udział 133 osoby. Badanie przeprowadzono w 2015 r. w Liceum Ogólnokształcącym nr 1 im. gen. Władysława Sikorskiego we Włoszczowie oraz II Liceum Ogólnokształcącym im. Heleny Malczewskiej w Zawierciu. Uczestników poinformowano o ich anonimowości i możliwości skorzystania w razie potrzeby z pomocy badacza. Zastosowano metodę sondażu diagnostycznego. Przeciętny czas wypełniania kwestionariuszy przez badanych wynosił 20–30 minut.

NARZĘDZIA

Kwestionariusz Agresji A.H. Bussa i M. Perry’ego

W badaniu posłużono się dwoma kwestionariuszami. Pierwszy: Kwestionariusz Agresji Arnolda H. Bussa i Marka Perry’ego (Buss-Perry Aggression Questionnaire Scale, AQ) służący do oceny stopnia nasilenia agresywności oraz form w jakich jest przejawiana a więc: agresję fizyczną, agresję werbalną, gniew i wrogość. Wykorzystano kwestionariusz w wersji Amity opracowany przez Elżbietę Aranowską, Jolantę Rytel oraz Agnieszkę Szymańską w pracy pt. Kwestionariusz Agresji Bussa-Perry’ego. Trafność, rzetelność i normy, wydaną przez Instytut Amity w 2015 r. Kwestionariusz ten pozwala na ocenę stopnia ogólnego nasilenia poziomu agresywności (AQ), a także nasilenia form agresji fizycznej

(AQ_AF, 9 itemów), agresji werbalnej (AQ_AW, 5 itemów), gniewu (AQ_GN, 7 itemów) i wrogości (AQ_WR, 8 itemów) (Barwiński, Gierowski, 2008, s. 201; Gierowski, Cyboran, Porańska, 2008, s. 143; Buss, Perry, 1992, s. 452–458). Jak podkreślają Józef K. Gierowski oraz Justyna Grygoruk (2012, s. 51) kwestionariusz do badania agresji Bussa i Perry'ego jest najpopularniejszym obecnie narzędziem służącym do pomiaru agresji u osób odbywających karę pozbawienia wolności, którego podstawą jest koncepcja agresji tychże autorów z 1992 r.

Kwestionariusz Agresji A.H. Bussa i M. Perry'ego w wersji Amity (BPAQ) – składający się z 29 stwierdzeń odnoszących się do behawioralnych, emocjonalnych i poznawczych aspektów. Badany jest proszony o przyznanie każdemu zdaniu liczbowej rangi od 1 do 5, gdzie: 1 oznacza, że zdanie bardzo do niego nie pasuje, 2 – raczej nie pasuje, 3 – trudno stwierdzić (w ogóle nie pasuje), 4 – raczej pasuje, 5 – bardzo pasuje. Wyniki uzyskiwane w poszczególnych wymiarach narzędzia są sumą odpowiednich rang. Im wyższy rezultat, tym większe nasilenie danej formy agresji. BPAQ składa się z następujących skal: agresja fizyczna (od 9 do 45 pkt), agresja słowna (od 5 do 25 pkt), gniew (od 7 do 35 pkt), wrogość (od 8 do 40 pkt). Alfa Cronbacha – dla całego kwestionariusza wynosi 0,80 (Aranowska, Rytel, 2012, s. 137).

Kwestionariusz Poczucia Napięcia i Czynników Ograniczających

Drugim wykorzystanym narzędziem był Kwestionariusz Napięcia i Czynników Ograniczających (KNiCO) autorstwa Ewy Czerwińskiej-Jakimiuk (2011). Kwestionariusz powstał na podstawie literatury przedmiotu (Agnew, 1992; Agnew, White, 1992, s. 482–485) oraz przemyśleń własnych autorki. Autorka podjęła próbę skonstruowania narzędzia w celu diagnozy poczucia napięcia i czynników ograniczających: kontrolę społecznej oraz kontakty w środowisku przestępczym. Kwestionariusz składa się z 101 pytań. Opatrzony możliwością odpowiedzi typu: 1 – tak, zgadzam się, 2 – raczej zgadzam się, 3 – raczej się nie zgadzam, 4 – nie zgadzam się. Podobnie jak Robert Agnew i Helene R. White (1992) za zmienne wskaźnikowe wyrażone w postaci odpowiedzi na itemy ujęte w skalach badających nasilenie występowania w życiu badanych sytuacji powodujących napięcie (*Strain Measures*) przyjęto: 1) negatywne zdarzenia życiowe⁴⁾ 2) przeszkody życiowe (*Life Hassles*, 8 itemów), 3) negatywne stosunki z dorosłymi (*Negative Relations with Adults*, podskale: z nauczycielami – 3 itemy; z rodzicami – 8 itemów), 4) konflikty między rodzicami (*Parental Fighting*, 3 itemy), 5) problemy w najbliższym środowisku (*Neighborhood Problems*, 4 itemy), 6) brak po-

⁴⁾ A) Negatywne zdarzenia życiowe dotyczące śmierci rodziców oraz rodzeństwa (śmierć matki, śmierć ojca, śmierć brata lub siostry); B) Negatywne zdarzenia życiowe dotyczące choroby własnej lub osób bliskich (własna choroba, choroba członka rodziny, choroba innej bliskiej osoby); C) Negatywne zdarzenia życiowe dotyczące karalności sądowej rodziców i rodzeństwa (karalność sądowa jednego z rodziców, karalność sądowa rodzeństwa); D) Negatywne zdarzenia życiowe dotyczące własnej wiktyimizacji (bycie ofiarą przemocy w rodzinie, bycie ofiarą przestępstwa); E) Negatywne zdarzenia życiowe dotyczące środowiska szkolnego (NZZSS – itemy: nagła zmiana szkoły, zawieszenie w prawach ucznia w szkole, wyrzucenie ze szkoły, powtarzanie klasy, szykanowanie ze strony nauczycieli); F) Negatywne zdarzenia życiowe dotyczące środowiska rodzinnego (rozwód rodziców, utrata pracy przez jednego z rodziców, nagła zmiana zamieszkania); G) Negatywne zdarzenia życiowe dotyczące grupy rówieśniczej (odrzućenie przez grupę rówieśniczą, nieszczęśliwe zauroczenie).

wodzenia u płci przeciwnej (*Unpopular with Opposite Sex*, 8 itemów), 7) niepewność roli zawodowej (*Occupational Strain*, 5 itemów).

Do zmiennych wskaźnikowych wyrażonych w postaci odpowiedzi na itemy ujęte w skalach badających natężenie kontroli społecznej (*Social Control Measures*) zaliczono: 1) przywiązanie rodziców do dzieci (*Parental Attachment*, 1 item): podskale: percepcja miłości rodziców (16 itemów), przywiązanie dzieci do rodziców (6 itemów), 2) przyzwolenie ze strony rodziców (*Parental Permissiveness*, 5 itemów), 3) przywiązanie do szkoły (*School Attachment*, podskale: wsparcie ze strony szkoły (6 itemów), satysfakcja z powodu uczęszczania do szkoły (8 itemów), 4) przywiązanie do rówieśników (*Peer Attachment*, 7 itemów), 5) czas poświęcany na naukę w domu (*Time Spent on Homework*, 2 itemy), 6) regularne kończenie poszczególnych szczebli nauki szkolnej (*Grades*, 1 item) oraz 7) cele edukacyjne (*Educational Goals*, 3 itemy).

Z kolei do zmiennej kontakty w środowisku przestępczym (*Differential Association Measures*) wyrażonej w postaci odpowiedzi na itemy ujęte w skali, zaliczono powiązania, kontakty z osobami/rówieśnikami przejawiającymi zachowania świadczące o nieprzystosowaniu społecznym, demoralizacji, zaangażowaniu w przestępczość i narkomanię (skala „kontakty z osobami naruszającymi normy prawne” *Friend's Delinquency* – 7 itemów).

W celu sprawdzenia rzetelności wykorzystanych skal z KPNiCO posłużono się metodą analizy skal α Cronbacha, dla której minimalny akceptowany poziom rzetelności obliczono na 0,66, z kolei moc dyskryminacyjną na 0,3. Rzetelność KPNiCO była określana przy użyciu zgodności wewnętrznej α Cronbacha. Współczynnik rzetelności w całej grupie wyniósł 0,96 co świadczy o wysokiej rzetelności wykorzystanych skal. W toku przeprowadzonej analizy rzetelności α Cronbacha uzyskano trzy skale nieprzekraczające 0,66. Skale te zostały całkowicie odrzucone i tym samym nie były brane pod uwagę w całości przeprowadzanych analiz. Do skal całkowicie odrzuconych zaliczono: 1) napięcie związane z modą 2) wsparcie ze strony szkoły oraz 3) cele edukacyjne.

W celu udzielenia odpowiedzi na postawione pytania badawcze wykonano analizy statystyczne przy użyciu pakietu IBM SPSS Statistics 22. Z uwagi, że badane zmienne nie spełniły założeń testów parametrycznych takich jak m.in. normalność rozkładu, obliczono wartość współczynnika *rho*-Spearmana dla całej grupy licealistów⁵⁾. Badania przeprowadzono z uwzględnieniem czynnika płci.

WYNIKI

Przedmiotem analizy uczyniono sprawdzenie występujących związków między agresywnością (jej rodzajami) a zmiennymi z zakresu napięcia, kontroli społecznej oraz kontaktami w środowisku przestępczym (tab. 1).

⁵⁾ W pracy przyjęto następująca interpretację siły związku korelacji:

$0,0 \leq |r| \leq 0,2$ – brak korelacji

$0,2 < |r| \leq 0,4$ – korelacja słaba

$0,4 < |r| \leq 0,7$ – korelacja umiarkowana

$0,7 < |r| \leq 0,9$ – korelacja znacząca

$0,9 < |r| \leq 1,0$ – korelacja bardzo silna

Skróty przytoczonych sił związków odnoszących się do analizowanych poszczególnych korelacji umieszczono w interpretacji wyników.

TABELA 1. Wartości współczynnika *rho-Spearmana* w relacji między agresywnością (jej wymiarami) a ogólnym poczuciem napięcia, kontrolą społeczną i kontaktami w środowisku przestępczym w grupie badanych uczniów

Uczniowie N = 133			
Zmienne	Ogólne poczucie napięcia	Kontrola społeczna	Kontakty w środowisku przestępczym
Agresja fizyczna	0,457**	0,373**	0,521**
Agresja werbalna	0,251**	0,375**	0,388**
Gniew	0,436**	0,418**	0,477**
Wrogość	0,410**	0,356**	0,462**

* $p < 0,05$ (dwustronnie); ** $p < 0,01$ (dwustronnie); N – liczba osób.

Źródło: opracowanie własne.

Ogólne wyniki wykazały, że wszystkie badane wymiary agresywności (agresja fizyczna, agresja werbalna, gniew i wrogość) istotnie statystycznie ($p < 0,01$) korelują z ogólnym poczuciem napięcia, kontrolą społeczną oraz kontaktami w środowisku przestępczym w grupie badanych uczniów. Uzyskane wyniki dają podstawy, aby sądzić, że wraz z nasileniem ogólnego poczucia napięcia, brakiem (lub niewłaściwie sprawowanej) kontroli społecznej oraz posiadaniem kontaktów z osobami naruszającymi normy prawne, tym względnie wyższy poziom agresji fizycznej, agresji werbalnej, gniewu i wrogości wśród badanej młodzieży.

AGRESYWNOCIĄ A POCZUCIEM NAPIĘCIA

W dalszej kolejności starano się ustalić występowanie wzajemnych zależności między wymiarami agresywności a skalami napięcia, kontroli społecznej oraz skalą dotyczącą kontaktów w środowisku przestępczym wśród dziewcząt i chłopców z badanej grupy licealistów. Uzyskane wyniki korelacji zaprezentowano w tabelach 2 i 3.

Na podstawie danych zaprezentowanych w tabeli 2 można stwierdzić, że:

- wyższemu nasileniu ogólnego poczucia napięcia odpowiada przeciętnie wyższy poziom agresji fizycznej ($r = 0,373$; korelacja umiarkowana) wśród dziewcząt oraz względnie wyższy poziom agresji fizycznej ($r = 0,521$; korelacja umiarkowana) i agresji werbalnej ($r = 0,388$; korelacja umiarkowana) wśród chłopców;
- wyższemu nasileniu długoterminowych konfliktów ze znaczącymi innymi (dorosłymi i rówieśnikami), przeświadczeniu o braku swobody i zrozumienia dla własnych potrzeb oraz brakowi okazywanej sympatii z ich strony (przeszkody życiowe) odpowiada przeciętnie wyższy poziom agresji fizycznej u dziewcząt ($r = 0,245$; korelacja umiarkowana) oraz agresji fizycznej ($r = 0,496$; korelacja umiarkowana) i agresji werbalnej ($r = 0,441$; korelacja słaba) wśród chłopców;
- wyższemu nasileniu negatywnych reakcji ze strony nauczycieli w sytuacji, gdy uczeń napotkał trudności w nauce (negatywne stosunki z nauczycielami) oraz poczuciu subiektywnej niesprawiedliwości okazywanej ze strony nauczycieli odpowiada przeciętnie wyższy poziom agresji fizycznej u dziewcząt ($r = 0,354$; korelacja słaba) i chłopców ($r = 0,301$; korelacja umiarkowana);

TABELA 2. Wartości współczynnika *rho-Spearmana* w relacji między agresją fizyczną i agresją werbalną a ogólnym poczuciem napięcia i (jego rodzajami)

Zmienne z zakresu ogólnego poczucia napięcia (i jego rodzajów)	Uczniowie N = 133			
	Dziewczęta n = 66		Chłopcy n = 67	
	Agresja fizyczna	Agresja werbalna	Agresja fizyczna	Agresja werbalna
SKALE NAPIĘCIA				
Ogólne poczucie napięcia	0,373**	n.i.	0,521**	0,388**
Negatywne zdarzenia życiowe	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.
Przeszkody życiowe	0,245**	n.i.	0,496*	0,441*
Negatywne stosunki z nauczycielami	0,354*	n.i.	0,301**	n.i.
Negatywne stosunki z rodzicami	n.i.	n.i.	0,443*	0,249**
Konflikty między rodzicami	n.i.	n.i.	0,460*	0,375*
Problemy w najbliższym środowisku	n.i.	n.i.	0,489*	0,348*
Brak powodzenia u płci przeciwnej	0,279**	n.i.	n.i.	0,269**
Niepewność roli zawodowej	n.i.	n.i.	0,240**	0,259**

n.i. – korelacja nieistotna $p > 0,05$; * $p < 0,05$ (dwustronnie); ** $p < 0,01$ (dwustronnie); N, n – liczba osób.

Źródło: opracowanie własne.

- wyższemu poziomowi wrogich reakcji ze strony rodziców typu: ciągłe narzekania, wybuchy złości z błahych przyczyn, zbytni rygoryzm wychowawczy oraz ściśle kontrolowanie (negatywne stosunki z rodzicami) odpowiada przeciętnie wyższy poziom agresji fizycznej ($r = 0,443$; korelacja umiarkowana) i agresji werbalnej ($r = 0,249$; korelacja słaba) wśród chłopców;
- wyższemu poziomowi wrogich, agresywnych (fizycznych lub werbalnych) zachowań między rodzicami jednostki (konflikty między rodzicami) odpowiada względnie wyższy poziom agresji fizycznej ($r = 0,460$; korelacja umiarkowana) oraz agresji werbalnej ($r = 0,375$; korelacja umiarkowana) wśród chłopców;
- wyższemu poziomowi poczucia braku bezpieczeństwa jednostki w najbliższym otoczeniu, np. strach przed swobodnym poruszaniem się w miejscu zamieszkania (problemy w najbliższym środowisku), odpowiada względnie wyższy poziom agresji fizycznej ($r = 0,489$; korelacja umiarkowana) oraz agresji werbalnej ($r = 0,348$; korelacja umiarkowana) wśród chłopców;
- wyższemu poziomowi przekonania o własnej niskiej atrakcyjności fizycznej, potwierdzonej subiektywną oceną własnego braku popularności u płci przeciwnej, braku „ładnych” i modnych ubrań oraz braku wystarczającej sprawności na zajęciach sportowych odpowiada przeciętnie wyższy poziom agresji fizycznej wśród dziewcząt (brak powodzenia u płci przeciwnej, $r = 0,279$; korelacja umiarkowana) oraz agresji werbalnej wśród chłopców ($r = 0,269$; korelacja umiarkowana);
- wyższemu nasileniu napięcia związanego z przekonaniem o przyszłych trudnościach na rynku pracy (niepewność roli zawodowej) odpowiada względnie wyższy poziom agresji fizycznej ($r = 0,240$; korelacja umiarkowana) oraz agresji werbalnej ($r = 0,259$; korelacja umiarkowana) wśród chłopców.

W toku dalszych analiz sprawdzono występujące związki między gniewem i wrogością a ogólnym poziomem napięcia i jego rodzajami. Uzyskane dane zaprezentowano w tabeli 3.

TABELA 3. Wartości współczynnika *rho-Spearmana* w relacji między gniewem i wrogością a ogólnym poczuciem napięcia i jego rodzajami

Zmienne z zakresu ogólnego poczucia napięcia (i jego rodzajów)	Uczniowie N = 133			
	Dziewczęta n = 66		Chłopcy n = 67	
	Gniew	Wrogość	Gniew	Wrogość
SKALE NAPIĘCIA				
Ogólne poczucie napięcia	0,418**	0,356**	0,477**	0,462**
Negatywne zdarzenia życiowe	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.
Przeszkody życiowe	0,331*	0,292**	0,394*	0,505*
Negatywne stosunki z nauczycielami	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.
Negatywne stosunki z rodzicami	0,265**	n.i.	0,303**	0,362*
Konflikty między rodzicami	n.i.	n.i.	0,367*	0,292**
Problemy w najbliższym środowisku	n.i.	n.i.	0,434*	0,288**
Brak powodzenia u płci przeciwnej	0,438*	0,421*	0,420*	0,552*
Niepewność roli zawodowej	0,335*	0,454*	0,432*	0,394*

n.i. – korelacja nieistotna $p > 0,05$; * $p < 0,05$ (dwustronnie); ** $p < 0,01$ (dwustronnie); N, n – liczba osób.

Źródło: opracowanie własne.

Zgromadzone dane dotyczące zarówno dziewcząt, jak i chłopców dają podstawy, aby sądzić, że:

- wyższemu nasileniu ogólnego poczucia napięcia odpowiada przeciętnie wyższy poziom gniewu ($r = 0,418$; korelacja umiarkowana) i wrogości ($r = 0,356$; korelacja umiarkowana) wśród dziewcząt oraz względnie wyższy poziom gniewu ($r = 0,477$; korelacja umiarkowana) i wrogości ($r = 0,462$; korelacja umiarkowana) wśród chłopców;
- wyższemu nasileniu długoterminowych konfliktów ze znaczącymi innymi (dorosłymi i rówieśnikami), przeświadczeniu o braku swobody i zrozumienia dla własnych potrzeb oraz brakowi okazywanej sympatii z ich strony (przeszkody życiowe) odpowiada przeciętnie wyższy poziom gniewu ($r = 0,331$; korelacja słaba) i wrogości ($r = 0,292$; korelacja umiarkowana) u dziewcząt oraz gniewu ($r = 0,394$; korelacja umiarkowana) i wrogości ($r = 0,505$; korelacja umiarkowana) wśród chłopców;
- wyższemu nasileniu wrogich reakcji ze strony rodziców typu: ciągle narzekania, wybuchy złości z błahych przyczyn, zbyt rygorystyczny wychowawczy oraz ściśle kontrolowanie (negatywne stosunki z rodzicami) odpowiada przeciętnie wyższy poziom gniewu ($r = 0,265$; korelacja umiarkowana) wśród dziewcząt oraz gniewu ($r = 0,303$; korelacja umiarkowana) i wrogości ($r = 0,362$; korelacja słaba) wśród chłopców;
- wyższemu nasileniu wrogich, agresywnych (fizycznych lub werbalnych) zachowań między rodzicami jednostki (konflikty między rodzicami) odpowiada względnie

- wyższy poziom gniewu ($r = 0,367$; korelacja umiarkowana) oraz wrogości ($r = 0,292$; korelacja umiarkowana) wśród chłopców;
- wyższemu nasileniu poczucia braku bezpieczeństwa jednostki w najbliższym otoczeniu, np. strach przed swobodnym poruszaniem się w miejscu zamieszkania (problemy w najbliższym środowisku), odpowiada względnie wyższy poziom gniewu ($r = 0,434$; korelacja umiarkowana) i wrogości ($r = 0,288$; korelacja słaba) wśród chłopców;
 - wyższemu przekonaniu o własnej nieatrakcyjności fizycznej, potwierdzanej subiektywną oceną braku popularności u płci przeciwnej, braku „ładnych” i modnych ubrań oraz braku wystarczającej sprawności na zajęciach sportowych (brak powodzenia u płci przeciwnej) odpowiada przeciętnie wyższy poziom gniewu ($r = 0,438$; korelacja umiarkowana) i wrogości ($r = 0,421$; korelacja umiarkowana) wśród dziewcząt oraz gniewu ($r = 0,420$; korelacja słaba) i wrogości ($r = 0,552$; korelacja umiarkowana) wśród chłopców;
 - wyższemu nasileniu napięcia związanego z przekonaniem o przyszłych trudnościach na rynku pracy (niepewność roli zawodowej) odpowiada względnie wyższy poziom gniewu ($r = 0,335$; korelacja umiarkowana) i wrogości ($r = 0,454$; korelacja umiarkowana) wśród dziewcząt oraz gniewu ($r = 0,432$; korelacja umiarkowana) i wrogości ($r = 0,394$; korelacja umiarkowana) wśród chłopców.

Dane zawarte w tabelach 2 i 3 dają podstawy do częściowego przyjęcia hipotezy pierwszej (H1) zakładającej istnienie istotnej zależności między agresją fizyczną, agresją werbalną, gniewem i wrogością a poczuciem napięcia (jego rodzajami) wśród dziewcząt i chłopców. Potwierdzenie postawionej hipotezy uzyskano względem większości badanych skal napięcia a badanymi wymiarami agresywności. Brak potwierdzenia hipotezy pierwszej w grupie dziewcząt i chłopców uzyskano względem braku istotnych związków ($p > 0,05$) agresji fizycznej i agresji werbalnej z negatywnymi zdarzeniami życiowymi oraz gniewu i wrogości z negatywnymi stosunkami z nauczycielami ($p > 0,05$) wyrażanymi poprzez przekonanie o byciu obrażanym i ośmieszanym przez nauczycieli, byciu częściej karconym (niż inni) przez nauczycieli oraz poczuciu niesprawiedliwego traktowania. Ustalono również, że w populacji dziewcząt żadna z analizowanych skal napięcia (oraz ogólny poziom napięcia) nie wykazała istotnego związku z agresją werbalną. Na uwagę zasługuje również fakt, że wśród dziewcząt, jak i chłopców gniew, postawa wrogości istotnie dodatnio korelują z ogólnym poczuciem napięcia ($p < 0,01$), konfliktami ze znaczącymi innymi (skala przeszkody życiowe), brakiem powodzenia u płci przeciwnej oraz z niepewnością przyszłej roli zawodowej.

Częściowo korespondujące wyniki uzyskała Ewa Czerwińska-Jakimiuk (2016) w odniesieniu do uczniów z zasadniczej szkoły zawodowej i technikum ($N = 142$). Autorka na podstawie wyników badań własnych stwierdziła, że najsilniejsze uzyskane związki dotyczą ogólnego poczucia napięcia, przeszkód życiowych, poczucia nieatrakcyjności fizycznej, niepewności roli zawodowej z wrogością oraz ogólnego poczucia napięcia z agresją ogólną. Nie zaobserwowano związku między poczuciem napięcia a agresją werbalną i fizyczną (z wyjątkiem ogólnego poziomu napięcia).

AGRESYWNÓŚĆ A KONTROLA SPOŁECZNA

W procesie dalszych analiz starano się ustalić istniejące związki między badanymi wymiarami agresywności a skalami z zakresu kontroli społecznej. Uzyskane dane przedstawiono w tabelach 4 i 5.

TABELA 4. Wartości współczynnika *rho-Spearmana* w relacji między agresją fizyczną i agresją werbalną a kontrolą społeczną

Zmienne z zakresu kontroli społecznej	Uczniowie N = 133			
	Dziewczęta n = 66		Chłopcy n = 67	
	Agresja fizyczna	Agresja werbalna	Agresja fizyczna	Agresja werbalna
KONTROLA SPOŁECZNA				
Przywiązanie rodziców do dzieci	0,389*	0,337*	n.i.	n.i.
Percepcja miłości rodziców	0,324*	n.i.	0,480*	0,296**
Przywiązanie dzieci do rodziców	0,497*	n.i.	0,557*	0,312**
Przyzwolenie ze strony rodziców	0,286**	n.i.	0,400*	n.i.
Satysfakcja z powodu uczęszczania do szkoły	-0,459*	n.i.	-0,510*	-0,333*
Przywiązanie do rówieśników	n.i.	n.i.	n.i.	n.i.

n.i. – korelacja nieistotna $p > 0,05$; * $p < 0,05$ (dwustronnie); ** $p < 0,01$ (dwustronnie); N, n – liczba osób.

Źródło: opracowanie własne.

TABELA 5. Wartości współczynnika *rho-Spearmana* w relacji między gniewem i wrogością a kontrolą społeczną

Zmienne z zakresu kontroli społecznej	Uczniowie N = 133			
	Dziewczęta n = 66		Chłopcy n = 67	
	Gniew	Wrogość	Gniew	Wrogość
KONTROLA SPOŁECZNA				
Przywiązanie rodziców do dzieci	0,403*	0,288**	n.i.	n.i.
Percepcja miłości rodziców	0,350*	0,246**	0,366*	0,319*
Przywiązanie dzieci do rodziców	0,488*	0,335*	0,501*	0,341*
Przyzwolenie ze strony rodziców	0,387*	0,252**	0,246**	n.i.
Satysfakcja z powodu uczęszczania do szkoły	-0,274**	0,026*	-0,339*	n.i.
Przywiązanie do rówieśników	n.i.	n.i.	n.i.	0,312**

n.i. – korelacja nieistotna $p > 0,05$; * $p < 0,05$ (dwustronnie); ** $p < 0,01$ (dwustronnie); N, n – liczba osób.

Źródło: opracowanie własne.

Poddając analizie otrzymane wyniki (tab. 4) można stwierdzić, że:

- wśród dziewcząt wyższemu nasileniu braku zaufania do rodziców (przywiązanie rodziców do dzieci) odpowiada względnie wyższy poziom agresji fizycznej ($rho = 0,389$; korelacja umiarkowana) i agresji werbalnej ($rho = 0,337$; korelacja słaba);
- wyższemu nasileniu braku wsparcia, miłości i zainteresowania ze strony rodziców (percepcja miłości rodziców) odpowiada przeciętnie wyższy poziom agresji fizycz-

nej ($r_{ho} = 0,324$; korelacja słaba) wśród dziewcząt oraz agresji fizycznej ($r_{ho} = 0,480$; korelacja umiarkowana) i agresji werbalnej ($r_{ho} = 0,296$; korelacja umiarkowana) wśród chłopców;

- wyższemu nasileniu poczucia braku miłości i przywiązania do rodziców (przywiązanie dzieci do rodziców) odpowiada względnie wyższy poziom agresji fizycznej ($r_{ho} = 0,497$; korelacja umiarkowana) wśród dziewcząt oraz agresji fizycznej ($r_{ho} = 0,557$; korelacja umiarkowana) i agresji werbalnej wśród chłopców ($r_{ho} = 0,312$; korelacja umiarkowana);
- wyższemu nasileniu poczucia braku okazywanej swobody oraz braku przebaczenia w sytuacji gdy uczeń zrobi coś złego (przyzwolenie ze strony rodziców) odpowiada względnie wyższy poziom agresji fizycznej u dziewcząt ($r_{ho} = 0,286$; korelacja umiarkowana) i chłopców ($r_{ho} = 0,400$; korelacja umiarkowana);
- niższemu zadowoleniu z powodu uczęszczania do szkoły oraz słabe przekonanie, że zdobyta w szkole wiedza zaprocentuje w przyszłości (satysfakcja z powodu uczęszczania do szkoły) odpowiada względnie wyższy poziom agresji fizycznej wśród dziewcząt ($r_{ho} = -0,459$; korelacja umiarkowana) oraz agresji fizycznej ($r_{ho} = -0,510$; korelacja umiarkowana) i agresji werbalnej ($r_{ho} = -0,333$; korelacja umiarkowana) wśród chłopców.

W odniesieniu do korelacji dotyczących gniewu i wrogości a skalami kontroli społecznej (tab. 5) uzyskano wyniki sugerujące, że:

- wyższemu nasileniu braku zaufania do rodziców (przywiązanie rodziców do dzieci) odpowiada względnie wyższy poziom gniewu ($r_{ho} = 0,403$; korelacja umiarkowana) i wrogości ($r_{ho} = 0,288$; korelacja umiarkowana) wśród dziewcząt;
- wyższemu nasileniu braku wsparcia, miłości i zainteresowania ze strony rodziców (percepcja miłości rodziców) odpowiada przeciętnie wyższy poziom gniewu ($r_{ho} = 0,350$; korelacja słaba) i wrogości ($r_{ho} = 0,246$; korelacja umiarkowana) wśród dziewcząt oraz wyższy poziom gniewu ($r_{ho} = 0,366$) i wrogości ($r_{ho} = 0,319$; korelacja słaba) wśród chłopców;
- wyższemu nasileniu poczucia braku miłości i przywiązania do rodziców (przywiązanie dzieci do rodziców) odpowiada względnie wyższy poziom gniewu ($r_{ho} = 0,488$; korelacja umiarkowana) i wrogości ($r_{ho} = 0,335$; korelacja umiarkowana) wśród dziewcząt oraz wyższy poziom gniewu ($r_{ho} = 0,501$; korelacja umiarkowana) i wrogości ($r_{ho} = 0,341$; korelacja umiarkowana) wśród chłopców;
- wyższemu nasileniu braku poczucia braku okazywanej swobody oraz braku przebaczenia w sytuacji gdy uczeń zrobi coś złego (przyzwolenie ze strony rodziców) odpowiada względnie wyższy poziom gniewu ($r_{ho} = 0,387$; korelacja umiarkowana) i wrogości ($r_{ho} = 0,252$; korelacja umiarkowana) wśród dziewcząt oraz wyższy poziom gniewu ($r_{ho} = 0,246$; korelacja umiarkowana) wśród chłopców;
- niższemu zadowalaniu z powodu uczęszczania do szkoły oraz słabe przekonanie, że zdobyta w szkole wiedza zaprocentuje w przyszłości (satysfakcja z powodu uczęszczania do szkoły) odpowiada względnie wyższy poziom gniewu ($r_{ho} = -0,274$; korelacja umiarkowana) wśród dziewcząt oraz wyższy poziom gniewu ($r_{ho} = -0,339$; korelacja umiarkowana) wśród chłopców;
- wyższemu nasileniu niezadowolenia z powodu uczęszczania do szkoły oraz słabe przekonanie, że zdobyta w szkole wiedza zaprocentuje w przyszłości (satysfakcja z powodu uczęszczania do szkoły) odpowiada względnie wyższy poziom wrogości ($r_{ho} = 0,026$; korelacja umiarkowana) wśród dziewcząt;

- wyższemu przekonaniu o braku satysfakcjonujących relacji z rówieśnikami (przywiązanie do rówieśników) tym względnie wyższy poziom okazywanej wrogości u chłopców ($r_{ho} = 0,312$; korelacja umiarkowana).

Zgromadzone dane (tab. 4 i 5) dały podstawy do częściowego przyjęcia hipotezy drugiej zakładającej istnienie istotnej zależności między agresją fizyczną, agresją werbalną, gniewem i wrogością a kontrolą społeczną wśród dziewcząt, jak i chłopców. Potwierdzenie tejże hipotezy uzyskano względem większości badanych skal kontroli społecznej. Wyraźny brak potwierdzenia postawionej hipotezy stwierdzono względem grupy dziewcząt. W grupie tej wyłącznie jedna skala przywiązanie rodziców do dzieci unaocniła istotną statystycznie korelację z agresją werbalną. Brak istotnych statystycznie związków (zarówno wśród dziewcząt i chłopców) z agresją fizyczną i agresją werbalną ($p > 0,05$) uzyskano względem skali przywiązanie do rówieśników.

AGRESYWNOSĆ A KONTAKTY W ŚRODOWISKU PRZESTĘPCZYM

W toku dalszych analiz starano się ustalić istniejące związki między badanymi wyznacznymi agresywności a kontaktami w środowisku przestępczym w badanej populacji uczniów. Zgromadzone dane przedstawia tabela 6.

TABELA 6. Wartości współczynnika *rho-Spearmana* w relacji między agresją fizyczną, agresją werbalną, gniewem i wrogością a kontaktami w środowisku przestępczym wśród badanych uczniów

Zmienne z zakresu kontaktów w środowisku przestępczym	Uczniowie N = 133			
	Dziewczęta n = 66		Chłopcy n = 67	
KONTAKTY W ŚRODOWISKU PRZESTĘPCZYM				
	Agresja fizyczna	Agresja werbalna	Agresja fizyczna	Agresja werbalna
Kontakty z osobami naruszającymi normy prawne	0,420*	n.i.	0,565*	0,466*
	Gniew	Wrogość	Gniew	Wrogość
	0,323*	n.i.	0,416*	0,303**

n.i. – korelacja nieistotna $p > 0,05$; * $p < 0,05$ (dwustronnie); ** $p < 0,01$ (dwustronnie); N, n – liczba osób.

Źródło: opracowanie własne.

W świetle uzyskanych rezultatów okazało się, że:

- w grupie dziewcząt wyższemu nasileniu utrzymywanych kontaktów z osobami przejawiającymi zachowania świadczące o nieprzystosowaniu społecznym, demoralizacji, zaangażowaniu w przestępczość, alkoholizm i narkomanię (kontakty z osobami naruszającymi normy prawne) odpowiada względnie wyższy poziom agresji fizycznej ($r_{ho} = 0,420$; korelacja umiarkowana) oraz gniewu ($r_{ho} = 0,323$; korelacja umiarkowana);
- w grupie chłopców wyższemu nasileniu utrzymywanych kontaktów z osobami przejawiającymi zachowania świadczące o nieprzystosowaniu społecznym, demoralizacji, zaangażowaniu w przestępczość, alkoholizm i narkomanię (kontakty

z osobami naruszającymi normy prawne) odpowiada względnie wyższy poziom okazywanej agresji fizycznej ($r_{ho} = 0,565$; korelacja umiarkowana), agresji werbalnej ($r_{ho} = 0,466$; korelacja umiarkowana), gniewu ($r_{ho} = 0,416$; korelacja umiarkowana) i postawy wrogości ($r_{ho} = 0,303$; korelacja umiarkowana).

W związku z tym można przyjąć, że hipoteza trzecia (H3) zakładająca istnienie istotnego związku między agresją fizyczną, agresją werbalną, gniewem i wrogością a kontaktami z osobami naruszającymi normy prawne wśród dziewcząt i chłopców została częściowo potwierdzona. Brak potwierdzenia tejże hipotezy można odnaleźć w grupie dziewcząt, gdzie nie stwierdzono istotnych związków między agresją werbalną i wrogością a kontaktami z osobami naruszającymi normy prawne.

Analiza badanych związków (tab. 2–6) pozwoliła stwierdzić brak korelacji znaczących czy też bardzo silnych. W większości badanych relacji uzyskano korelacje nieprzekraczające progu $0,40 < 0,70$, co świadczy o umiarkowanej sile badanych relacji między zmiennymi.

PODSUMOWANIE WYNIKÓW BADAŃ

Na gruncie polskim weryfikacją głównych tez teorii napięcia Agnewa w głównej mierze zajmowali się Małgorzata H. Kowalczyk (2010), Jacek Bylica (2010) oraz Ewa Czerwińska-Jakimiuk (2011, 2016). W porównaniu z liczbą badań przeprowadzanych w Stanach Zjednoczonych testujących teorię napięcia liczba badań zrealizowana w Polsce jest znikoma. Prace zarówno polskie, jak i zagraniczne odnoszą się do wyników badań koncentrujących się na wyjaśnieniu przyczyn zachowań przestępczych wśród nieletnich przebywających w placówkach resocjalizacyjnych. Dlatego też, chcąc porównać otrzymane wyniki z korespondującymi rezultatami badań innych autorów można odnieść się do wyników Czerwińskiej-Jakimiuk (2016), co uczyniono we wcześniejszej części tekstu.

Na podstawie uzyskanych ogólnych wyników oraz w odniesieniu do poszczególnych skal można stwierdzić, że wyższemu nasileniu ogólnego poczucia napięcia (i jego rodzajów), braku lub słabo sprawowanej kontroli społecznej oraz utrzymywaniu kontaktów w środowisku przestępczym odpowiada względnie wyższy poziom agresji fizycznej, agresji werbalnej (wyłącznie w grupie chłopców), gniewu i wrogości w populacji badanej młodzieży. Na uwagę zasługują wyniki sugerujące, że wśród uczennic agresja werbalna nie koreluje istotnie z żadną z badanych skal napięcia oraz z większością skal kontroli społecznej. Zarówno w grupie dziewcząt, jak i chłopców nie zaobserwowano istotnego związku ($p > 0,05$) między negatywnymi zdarzeniami życiowymi, negatywnymi stosunkami z nauczycielami, przywiązaniem do rówieśników a wszystkimi wymiarami badanej agresywności.

Na podstawie uzyskanych danych można sądzić, że w grupie uczniów stwierdzono dodatnią korelację skali kontakty w środowisku przestępczym, a więc rówieśników/osób dorosłych przejawiających skłonności do nieprzestrzegania norm prawnych, demoralizacji oraz wykazujących skłonności do nadużywania substancji psychoaktywnych, w wyniku, których w grupie badanych uczniów stwierdzono względnie wyższą tendencję (zwłaszcza w grupie chłopców) do reprezentowania agresji fizycznej, agresji werbalnej, gniewu i wrogości. W populacji dziewcząt wyłącznie agresja werbalna nie wykazała istotnego związku z omawianą skalą.

Pomimo bardzo obszernej wiedzy, jaką dysponujemy w zakresie rozumienia istoty, poznania rodzajów oraz społecznych i psychologicznych uwarunkowań agresyw-

ności, wciąż brakuje efektywnych metod jej zwalczania, nie wspominając już o prewencji i profilaktyce zachowań agresywnych (Pastwa-Wojciechowska, 2001, s. 113). Przedstawione tu krótko wyniki badań stanowią tylko część problemu dotyczącego agresywności wśród młodzieży w wieku dorastania. Niewątpliwie agresja wśród młodzieży jako problem ogólnospołeczny zasługuje na holistyczne spojrzenie na czynniki ją warunkujące. Uzyskane wyniki pobudzają jednak do kilku refleksji:

- działania profilaktyczne dotyczące agresji młodzieży powinny być poprzedzone wnikliwą oceną sytuacji w szkole, rodzinie oraz w innych instytucjach socjalizacyjnych mających udział w wychowaniu młodzieży;
- działania profilaktyczne prowadzone w szkole powinny uwzględniać istniejący klimat szkoły oraz wszelkie czynniki dekompensujące pozytywne relacje uczeń–nauczyciel;
- działania profilaktyczne powinny rozwijać umiejętność radzenia sobie w sytuacjach trudnych, rozwijać pasję zdobywania wiedzy oraz budowania pozytywnych więzi zarówno z członkami rodziny własnej, jak i z najbliższym otoczeniem społecznym;
- niedoceniany ciągle w polskich szkołach Trening Zastępowania Agresji powinien obejmować nie tylko młodzież resocjalizowaną, ale w myśl działań profilaktycznych również (i przede wszystkim) uczniów niepopelniających jeszcze czynów karalnych i ich najbliższe środowisko;
- korzystanie z dorobku naukowego oraz naukowych rozwiązań w dziedzinie profilaktyki ukierunkowanej na maksymalizację czynników chroniących wśród młodzieży oraz wzajemną współpracą i wymianę poglądów między nauczycielami wydaje się kwestią wciąż aktualną i budzącą wiele refleksji.

BIBLIOGRAFIA

- Agnew, R. (1992). Foundation for a general strain theory of crime and delinquency. *Criminology*, 30(1), 47–87.
- Agnew, R., White, R.H. (1992). An empirical test of general strain theory. *Criminology*, 30(4), 475–500.
- Aranowska, E., Rytel, J., Szymańska, A. (2015). *Kwestionariusz Agresji Bussa-Perry'ego: Trafność, rzetelność i normy*. Warszawa: Instytut Amity.
- Aronson, E. (2009). *Człowiek istota społeczna*. Warszawa: WN PWN.
- Aronson, E., Wilson, T.D., Akert, R.M. (1997). *Psychologia społeczna. Serce i umysł*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Augustynek, A. (2001). Różne oblicza agresji. W: R. Borkowski (red.), *Konflikty współczesnego świata* (s. 144–155). Kraków: Uczelniane Wydawnictwo Naukowo-Dydaktyczne.
- Bartkowicz, Z. (2013). *Agresywność, kompetencje społeczne i samoocena resocjalizowanych nieletnich a ich przestępczość w okresie dorostości*. Lublin: UMCS.
- Barwiński, Ł., Gierowski, J.K. (2008). Controversies around the concept of psychopathy and its usefulness in forensic psychological reporting concerning adolescents. *Problems of Forensic Sciences*, LXXVI, 382–402.
- Borecka-Biernat, D. (2012). Kwestionariusz strategii radzenia sobie młodzieży w sytuacji konfliktu społecznego. *Psychologia Wychowawcza*, 1–2, 86–118.
- Borecka-Biernat, D. (2014). Wewnętrzne predyktory obronnych strategii radzenia sobie młodzieży gimnazjalnej w sytuacji konfliktu społecznego. *Psychologia Rozwojowa*, 19(1), 67–83. doi: 10.4467/20843879PR.14.004.1726.
- Borecka-Biernat, D. (2016). Rola oceny poznawczej, emocji i modelującego wpływu rodziców w kształtowaniu agresywnej strategii radzenia sobie młodzieży

- w sytuacji konfliktu społecznego. *Psychologia Wychowawcza*, 10, 32–50.
- Borkowska, A., Szymańska, J., Witkowska, M. (2012). *Przeciwdziałanie agresji i przemocy w szkole. Poradnik dla nauczycieli*. Warszawa: ORE.
- Borkowska, A., Szymańska, J., Witkowska, M. (2012). *Przeciwdziałanie agresji i przemocy w szkole*. Warszawa: ORE.
- Buss, A.H., Perry, M. (1992). The Aggression Questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 452–459.
- Bylica, J. (2010). *Harmonizując napięcie. Nowe spojrzenie w profilaktyce uzależnień*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Clarke, D. (2005). *Zachowania prospołeczne i antyspołeczne*. Gdańsk: GWP.
- Czerwińska-Jakimiuk, E. (2011). *Przestępczość młodocianych. Interpretacja zjawiska w świetle ogólnej teorii napięcia Roberta Agnew*. Kraków: WN UP.
- Czerwińska-Jakimiuk, E. (2016). Relacje pomiędzy nieprzystosowaniem społecznym a agresywnością, poczuciem napięcia oraz samoskutecznością w grupie uczniów w wieku dorastania. *Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych*, Tom LXIX, 51–62.
- Farnicka, M., Grzegorzewska, I. (2016). Intrapersonalne korelaty agresywności u młodych ludzi – uwarunkowania podejmowania roli agresora lub ofiary, *Dziecko Krzywdzone. Teoria, badania, praktyka*, 15(2), 147–170.
- Farnicka, M., Liberska, H., Niewiedział, D. (2016). *Psychologia agresji. Wybrane problemy*. Warszawa: WN PWN.
- Filip, A. (2010). Sposoby rozwiązywania konfliktów rodzinnych w percepcji młodzieży różniącej się korzystaniem z mediów. W: D. Borecka-Biernat (red.), *Sytuacje konfliktu w środowisku rodzinnym, szkolnym i rówieśniczym. Jak sobie radzą z nimi dzieci i młodzież?* (s. 224–242). Warszawa: Difin.
- Fraćzek, A. (1975). Mechanizmy regulacyjne czynności agresywnych. W: I. Kurcz, J. Reykowski (red.), *Studia nad teorią czynności ludzkich* (s. 37–64). Warszawa: PWN.
- Fraćzek, A. (1993). Socjalizacja a intrapsychiczna regulacja agresji interpersonalnej. W: A. Frączek, H. Zumkley (red.), *Socjalizacja a agresja* (s. 47–60). Warszawa: IPPAN, WSPS.
- Franken, R.E. (2005). *Psychologia motywacji*. Gdańsk: GWP.
- Fraćzek, A. (2003). Wszystko o twojej agresji. *Charaktery*, 7, 28–30.
- Gierowski, J.K., Cyboran, M., Porańska, A. (2008). The relationship between coherence and aggression, taking into account psychological gender, in juvenile girls and boys. *Problems of Forensic Sciences*, 74, 121–149.
- Gierowski, J.K., Grygoruk, J. (2012). Psychopathy and narcissism vs. the emotional and instrumental value of aggression and auto-aggression among recidivists. *Problems of Forensic Sciences*, 89, 36–56.
- Giza-Poleszczuk, A., Komendant-Brodowska, A., Baczek-Dombi, A. (2011). *Przemoc w szkole. Raport 2006 i 2011*. Warszawa: CBOS.
- Hamer, H. (2005). *Psychologia społeczna. Teoria i praktyki*. Warszawa: Difin.
- Harwas-Napierała, B., Trempała, J. (2003). *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*. Warszawa: WN PWN.
- Honess, T., Charman, E., Zani, E., Cicognani, E., Xerri, M., Jackson, A., Bosma H. (1997). Conflict between parents and adolescents: Variation by family constitution. *British Journal of Developmental Psychology*, 15, 367–385.
- Janicka, J., Liberska H. (2017). *Psychologia rodziny*. Warszawa: WN PWN.
- Januszczyńska, E. (2009). Uwarunkowania strategii regulacji emocji złości, lęku i smutku u młodzieży. W: L. Szewczyk, E. Talik (red.), *Wybrane zagadnienia z psychologii klinicznej i osobowości* (s. 225–236). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Jaworska, A. (2012). *Leksykon resocjalizacji*. Kraków: Impuls.
- Jaworski, R. (2000). Konflikt pokoleń w okresie adolescencji. Psychologiczne aspekty radzenia sobie ze stresem. W: J. Jaworski, A. Wielgus, J. Łukjaniuk (red.), *Problemy człowieka w świecie psychologii* (s. 27–54). Płock: Wydawnictwo Naukowe NOVUM.

- Jędryszek A., Jurczyk M. (2017). Poczucie lęku i agresji u osób pierwszy raz odbywających karę pozbawienia wolności oraz recydywistów penitencjarnych, *Przegląd Więziennictwa Polskiego*, 95, 61–77.
- Jurczyk, M. (2013). Środowiskowe uwarunkowania zaburzeń w zachowaniu w kontekście zakłóceń układu ekologicznego. *Journal of Ecology and Health*, 2(96), 91–99.
- Jurczyk, M. (2017). Rola środowiska rodzinnego w rozwoju zachowań dewiacyjnych u dzieci i młodzieży. *Pedagogika Rodziny, Family Pedagogy*, 7(3), 7–17.
- Katra, G. (2016). Pozytywne i negatywne zachowania ryzykowne młodzieży a środowisko wychowawcze i wybrane cechy indywidualne. *Psychologia Wychowawcza*, 10, 7–31. doi: 10.5604/00332860.1234494.
- Kenrick, D.T., Neuberg, S.L., Cialdini, R.B. (2002). *Psychologia społeczna*. Gdańsk: GWP.
- Key, E. (2005). *Stulecie dziecka*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Kowalczyk, M.H. (2010). *Zabójcy i mordercy. Czynniki ryzyka i możliwości oddziaływań resocjalizacyjnych*. Kraków: Impuls.
- Krahé, B. (2006). *Agresja*. Gdańsk: GWP.
- Kucharewicz, J. (2015). Dlaczego dziecko staje się przestępcą? Funkcjonowanie rodziny a rodzaj zachowania przestępczego nieletnich chłopców. *Zeszyty Naukowe Politechniki Śląskiej*, 85, 245–261.
- Lalak, D. (2008). Rodzina i szkoła w systemie wychowania. W: M. Libiszowska-Żółtkowska, K. Ostrowska (red.), *Agresja w szkole, diagnoza i profilaktyka* (s. 124–137). Warszawa: Difin.
- Liberska, H., Matuszewska, M. (2007). Rodzinne uwarunkowania zachowań agresywnych młodzieży. *Roczniki Socjologii Rodziny UAM*, XVIII, 187–200.
- Libiszowska-Żółtkowska, M. (2008). Agresja – słowo wstępne. W: M. Libiszowska-Żółtkowska, K. Ostrowska (red.), *Agresja w szkole. Diagnoza i profilaktyka* (s. 7–13). Warszawa: Difin.
- Mazur, J., Małkowska-Szcutnik, A. (red.), (2011). *Wyniki badań HBSC 2010. Raport techniczny*. Warszawa: Instytut Matki i Dziecka.
- Obuchowska, J. (1983). *Dynamika nerwic. Psychologiczne aspekty zaburzeń nerwicowych u dzieci i młodzieży*. Warszawa: PWN.
- Obuchowska, I. (1993). Agresja. W: W. Pomykała (red.), *Encyklopedia pedagogiczna*. Warszawa: Innovacje.
- Ostafińska-Molik, B. (2014). *Postrzeżenie siebie i własnego zachowania w kontekście zaburzeń adaptacyjnych młodzieży*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Ostrowska, K. (2007). Zachowania agresywne uczniów. Badania porównawcze 1997–2003–2007. http://www.ore.edu.pl/stronaore/phocadownload/pracownie/wychowania_i_profilaktyki/raport_zachowania_agresywne_uczniow.pdf.
- Ostrowska, K. (2008a). Zachowania agresywne uczniów w świetle badań porównawczych. *Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze*, 3, 13–22.
- Ostrowska, K. (2008b). Agresywne zachowania uczniów w świetle badań porównawczych z 1997 i 2003 roku. W: M. Libiszowska-Żółtkowska, K. Ostrowska (red.), *Agresja w szkole. Diagnoza i profilaktyka* (s. 14–28), Warszawa: Difin.
- Ostrowska, K., Surzykiewicz, J. (2005). *Zachowania agresywne w szkole. Badania porównawcze 1997–2003*. CMPPP. Strona internetowa: www.ore.edu.pl.
- Pastwa-Wojciechowska, B. (2001). Psychospołeczne uwarunkowania zachowań społecznych nieletnich sprawców przestępstw z użyciem agresji. W: B. Urban (red.), *Dewiacje wśród młodzieży. Uwarunkowania i profilaktyka*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Pilch, T., Lepalczyk, I. (2003). *Pedagogika społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Pisula, E., Baum, M. (1992). Jak dzieci radzą sobie ze stresem. *Edukacja i Dialog*, 8, 11–14.
- Rejzner, A. (2008). Agresja w szkole. Uwarunkowania społeczne i kulturowe. W: M. Libiszowska-Żółtkowska, K. Ostrowska (red.), *Agresja w szkole. Diagnoza i profilaktyka* (s. 103–110). Warszawa: Difin.
- Rybak, M. (2001). *Problemy wieku dorastania*. Kraków: Ad Vocem.

- Smolec, B. (2009). Psychologiczne uwarunkowania zaburzeń zachowania w świetle wybranych badań: model określania etapu rozwoju w sytuacji zaburzeń w zachowaniu. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas, Seria Pedagogika, 4*, 81.
- Smolińska-Theiss, B. (2012). Dziecko w szkole – szkoła w służbie dziecku. *Przegląd Pedagogiczny, 1*, 11–24.
- Surzykiewicz, J. (2000). *Agresja i przemoc w szkole. Uwarunkowania socjoekologiczne*. Warszawa: CMPPP.
- Urban, B. (2000). *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Vasta, R., Haith, M.M., Miller, S.A. (2004). *Psychologia dziecka*. Warszawa: WSiP.
- Wilczyńska-Kwiatek, A., Bargiel-Matusiewicz, K. (2009). Młodzież w obliczu zagrożeń społecznych. W: B. Gulli, M. Wysocka-Pleczyk (red.), *Przestępczość nieletnich. Dziecko jako ofiara i sprawca przemocy* (s. 21–23). Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Wolińska, J.M. (2010). *Agresywność młodzieży. Problem indywidualny i społeczny*. Lublin: UMCS.
- Wysocka, E. (2008). *Diagnoza w resocjalizacji*. Warszawa: WN PWN.
- Zaremba, K. (2015). Charakterystyka nieprzystosowania społecznego młodzieży pod sądnej. *Prace IPSiR UW, Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja, 27*, 737.

RELATIONS BETWEEN AGGRESSIVENESS AND A FEELING OF TENSION, SOCIAL CONTROL AND CONTACTS IN CRIME PEER ENVIRONMENT AMONG HIGH SCHOOL STUDENTS

Abstract: The aim of the experiment described in the current paper was to analyze existing relationships between physical aggression, verbal aggression, anger, and hostility and an overall level of tension (and its types), social control and contacts in crime environment among girls and boys from above secondary schools. Altogether, there were 133 participants (66 girls and 67 boys aged between 16 and 18 years old). The measurements used were as follows: Aggression Questionnaire by Buss–Perry in Amita version (prepared by E. Aranowska J., Rytel, and A. Szymańska, 2015) investigating four dimensions of aggressiveness, and Questionnaire of a feeling of tension and restricting factors by E. Czerwińska-Jakimiuk (2011). A method of diagnostic survey was used and the experiment had a qualitative character. A correlation

analysis using a *rho*-Spearman factor between the above-mentioned dimensions of aggressiveness and an overall level of tension (and its types), social control, and contacts in crime environment revealed significant relationships between variables, both among girls and boys. Among girls, none from the analyzed scales of tension and contacts in crime environment showed any significant relationship with verbal aggression. Among boys, a majority of the scales of tension, social control, and also contacts in crime environment correlated significantly with dimensions of aggressiveness.

Keywords: aggressiveness, aggression, anger, hostility, a general theory of tension by Robert Agnew, social control, adolescence.